

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-611-626

УДК 341

В. П. БАЗОВ,

доктор юридичних наук*

ORCID: 0000-0002-7065-008X

Д. І. ЛОЗА,

аспірант Інституту держави і права

імені В. М. Корецького НАН України**

ORCID: 0000-0002-8428-3241

ДЕРЖАВА ЯК СУБ'ЄКТ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА МІЖНАРОДНО-ПРОТИПРАВНІ ДІЯННЯ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

У статті досліджуються деякі актуальні питання теорії та практики відповідальності держави за міжнародно-протиправні діяння, що має важливе значення в доктрині сучасного міжнародного права. Проаналізовано склад міжнародно-протиправного діяння держави. Відзначено важливість кодифікації та подальшого розвитку міжнародного права у сфері відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння.

Ключові слова: міжнародне право, держава, відповідальність, міжнародно-протиправне діяння, доктрина.

Bazov Viktor, Loza Dmytro. Some Aspects of the Concept of State Responsibility for Internationally Illegal Acts

The article examines some topical issues of the theory and practice of state responsibility for internationally illegal acts, which is of great importance in the doctrine of modern international law. The composition of the internationally illegal act of the state is analyzed. The importance of codification and further development of international law in the field of responsibility of states for internationally wrongful acts is noted.

Key words: international law, state, responsibility, international wrongful act, doctrine.

Проблематика теми. Значення міжнародно-правової відповідальності зумовлено насамперед тим, що вона є необхідним юридичним засобом забезпечення дотримання норм міжнародного права, засобом відновлення порушеного міжнародного правопорядку. Основним суб'єктом міжнародно-правової відповідальності є держава. Головними ознаками міжнародно-правової

* **Bazov Viktor**, Doctor of Juridical Sciences

** **Loza Dmytro**, Postgraduate Student of Koretsky Institute of State and Law of the NAS of Ukraine

відповідальності держави, як і інших суб'єктів міжнародного права, є те, що вона: настає за вчинення міжнародного протиправного діяння або за шкідливі наслідки правомірних діянь, які не порушують норм міжнародного права; спрямована на забезпечення міжнародного правопорядку; реалізується в міжнародних правовідносинах, що виникають між державою-правопорушником і потерпілим суб'єктом міжнародного права або у разі порушення норм *jus cogens* та *erga omnes* – між державою-правопорушницею та міжнародним співтовариством в цілому. Враховуючи величезне значення ідеї відповідальності держави для міжнародного права, кодифікація звичаєвого права міжнародної відповідальності держави займає важливе місце в діяльності Комісії міжнародного права ООН, результатом, зокрема, чого стало прийняття 12 грудня 2001 р. тексту статей про відповідальність держав як Додатку до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 56/83 «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння» (далі – Статті про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння). Положення Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння значною мірою кодифікують норми міжнародного права у цій сфері правовідносин і тому можуть вважатися обов'язковими нормами міжнародного звичаєвого права, але не міжнародного договірної права.

Неодноразові зусилля Генеральної Асамблеї ООН щодо ухвалення універсальної конвенції з цього питання, насамперед з політичних причин, до цього часу не увінчалися успіхом, але потребують свого вирішення. Це є не випадковим – міжнародно-правова відповідальність держав набуває все більшого значення в практиці міжнародних відносин як ефективний інструмент досягнення миру, міжнародного правопорядку та благополуччя.

Яскравим підтвердженням цього стало ухвалення 19 січня 2023 р. Європейським Парламентом Резолюції щодо створення Спеціального трибуналу для судового переслідування злочину агресії РФ проти України, підтримку у створенні якого, зокрема, запропонувала і Велика Британія. Євродепутати вимагають притягти російських політичних і військових лідерів до відповідальності за злочин агресії проти України. Президент України Володимир Зеленський у своєму твітері наголосив, що «Росія має бути притягнута до відповідальності за свою агресивну війну, справедливості має перемогти».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика теорії та практики відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння набула відображення переважно в зарубіжній міжнародно-правовій літературі, зокрема, у роботах таких вчених і практиків, як А. Абасс, Р. Аго, С. Ф. Аме-расінг, Д. Анцилотті, Е. Аречага, Я. Броунлі, Ф. О. Вертліб, С. Верхоевен, П. Дамберрі, К. О. Дейкало, Д. Джінкс, О. Джонс, М. Д. Еванс, А. Зайберт Фор, І. Зіемель, К. Іглтон, Б. Конфорті, Дж. Кроуфорд, Дж.-П. Кенедек, Ч. Лехнардт, С. Оллесон, М. Сассолі, Д. Макголдрик, Ф. Максін, Д. Матаз, Дж. Мореллі, Л. Оппенгейм, Т. Руїс, М. Соренсен, А. Фавр, Д. М. Хейджер, Ж.-М. Хенкертс, М. Шоу та ін. Окремим аспектам протиправної поведінки

держави в міжнародному праві присвячена низка праць вітчизняних учених, зокрема тематику міжнародної відповідальності держави розглядали Т. О. Анцупова, В. Ф. Антипенко, М. М. Антонович, О. В. Базов, В. Г. Буткевич, М. В. Буроменський, В. А. Василенко, В. Н. Денисов, Л. Д. Тимченко та ін.

Водночас слід констатувати, що роботи вчених, які зробили значний внесок у розвиток сфери міжнародно-правової відповідальності держав, не вичерпують багатогранності цієї проблематики, зокрема відповідальності держав та її представників у міжнародному праві у разі вчинення таких міжнародних злочинів, як злочин агресії.

Тому **метою цієї статті** є дослідження окремих аспектів поняття відповідальності держави за міжнародно-протиправні діяння.

Виклад основного матеріалу. Принципи міжнародного права, які стосуються міждержавних відносин, що визначено насамперед у Статуті Організації Об'єднаних Націй і Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН, яка була прийнята резолюцією 2625 (XXV) Генеральної Асамблеї ООН від 24 жовтня 1970 р., засновано на забороні сили в міжнародних відносинах і на зобов'язаннях держав мирно урегульовувати свої суперечності (ст. 3, 4, 33 Статуту ООН)¹. Сьогодні принцип відповідальності держав, як і інших суб'єктів міжнародного права, за вчинення ними міжнародних протиправних дій є загальновизнаним принципом міжнародного права, що має імперативний характер. Проте криза сучасного міжнародного правопорядку, заснованого на Статуті ООН, свідченням чого є збройна агресія РФ проти України, є одним з яскравих проявів кризи і права відповідальності держави у сфері підтримання миру і безпеки у світі.

Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння у міжнародному праві пройшла тривалий період трансформації, беручи свій початок із встановлення індивідуальних гарантій правителів щодо дотримання конкретних договорів до формування галузі права міжнародної відповідальності. Вже в класичній теорії міжнародного права домінувало розуміння відповідальності, обґрунтоване Гуго Гроцієм, що «із заподіяння шкоди випливає обов'язок, який ґрунтується на природному праві відшкодувати завдану шкоду»². Генеза становлення та розвитку міжнародно-правової відповідальності найбільш яскраво набула відображення у питаннях правових та інституційних засад такої відповідальності, розвитку підстав, механізмів, видів і форм відповідальності суб'єктів міжнародного права у випадку вчинення ними міжнародно-протиправних дій.

Правовідносини відповідальності держави за міжнародні протиправні діяння поділяються на первинні та вторинні, де первинні – це відносини, пов'язані з виконанням державою норм міжнародного права, а вторинні – це відносини, що виникають після вчинення державою неправомірного акту та охоплюють правовідносини відповідальності такої держави. Відповідальність держави, як і інших суб'єктів міжнародного права, виникає в силу порушення

нею міжнародно-правового зобов'язання незалежно від походження відповідного зобов'язання. Міжнародні зобов'язання можуть встановлюватися звичаєвою нормою міжнародного права, нормою чинного міжнародного договору, рішенням відповідних міжнародних організацій чи міжнародних органів, наприклад резолюції Ради Безпеки ООН, або загальними принципами права. Суб'єкти міжнародного права можуть брати на себе міжнародні зобов'язання також у силу відповідного одностороннього акта, що підтверджено практикою Міжнародного суду ООН (1974). Наприклад, Франція узяла на себе одностороннє зобов'язання не проводити випробування ядерної зброї в атмосфері³.

У ст. 1 Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння стверджується, що «кожне міжнародно-протиправне діяння суб'єкта міжнародного права спричиняє міжнародну відповідальність цієї держави»⁴. Таким чином Комісія міжнародного права ООН сформулювала загальний, звичаєвий і договірний принципи міжнародно-правової відповідальності. При цьому міжнародно-протиправне діяння держави може являти собою одне або декілька діянь у різних формах.

У ст. 2 Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння визначено елементи міжнародно-протиправного діяння держави, тобто умови, які потрібні для встановлення наявності міжнародного протиправного діяння держави. Зазначається, що міжнародно-протиправне діяння держави має місце в тому випадку, коли будь-яка поведінка, що становить дію або бездіяльність, а) присвоюється державі за міжнародним правом; та б) являє собою порушення міжнародно-правового зобов'язання цієї держави. Отже, протиправна поведінка держави може становити як активну дію, так і бездіяльність відповідної держави.

Необхідні умови встановлення наявності міжнародного правопорушення визначають підстави для виникнення міжнародної відповідальності держави. Розрізняють відповідно нормативно-правові (юридичні) та фактичні (юридико-фактичні) підстави. Під нормативно-правовими підставами розуміють юридично обов'язкові міжнародно-правові акти, відповідно до вимог яких певна поведінка держави кваліфікується як міжнародне правопорушення. Важливим у цьому випадку є положення ст. 3 Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, де зазначається, що «кваліфікація діяння держави як міжнародно-протиправного визначається міжнародним правом. На таку кваліфікацію не впливає кваліфікація цього діяння як правомірною за внутрішньодержавним правом».

Комісія міжнародного права ООН звернула увагу на те, що діяння держави повинно бути кваліфіковано як міжнародно-протиправне, якщо воно порушує міжнародно-правове зобов'язання, навіть тоді, коли це діяння не суперечить внутрішньому праву держави, і навіть тоді, коли згідно з цим внутрішнім правом держава повинна діяти саме в такий спосіб. Фактичною підставою міжнародної відповідальності держави є міжнародне порушення,

діяння держави, яке виражається в дії або бездіяльності його органів або посадових осіб, які порушують міжнародно-правові зобов'язання.

Питання присвоєння державі порушення міжнародного зобов'язання набули відображення в главі II Статей про відповідальність держав. Зокрема, як діяння відповідної держави розглядається поведінка будь-якого органу держави, незалежно від того, здійснює такий орган законодавчі, виконавчі, судові чи будь-які інші функції, та незалежно від того, чи є він органом центральної влади чи органом місцевої влади. Держава має нести також відповідальність за діяння осіб чи утворень, що здійснюють елементи державної влади, або діяння осіб чи груп осіб, які при вчиненні міжнародно-протиправного діяння діяли під керівництвом чи контролем держави, або діяння осіб чи груп осіб, які фактично здійснювали елементи державної влади за умови відсутності органів офіційної влади держави чи в умовах нездатності таких органів здійснювати владні функції. Також держава має нести відповідальність за будь-які діяння, які не приписуються державі відповідними правовими нормами, але які держава визнала як власні діяння.

Важливий вплив на формування правових та інституційних засад відповідальності держав за вчинення міжнародно-протиправних діянь здійснюють міжнародно-правова доктрина та судова практика. Постійна палата Третейського суду у справі «Рейнбоу Уорріор» зазначила, що «будь-яке порушення державою будь-якого зобов'язання тягне за собою виникнення відповідальності держави»⁵. Така правова позиція фактично повністю набула відображення у зазначеній статті 1 Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння.

Міжнародне протиправне діяння держави є необхідною підставою для відповідальності відповідної держави та визначення такої державі тягара відповідальності в обсязі, видах і формах, визначених міжнародним правом та співмірних характеру та шкідливим наслідкам такого діяння. Склад міжнародно-протиправного діяння включає такі об'єктивні елементи, як: об'єкт протиправного діяння; протиправна поведінка держави, що виражається в дії або бездіяльності її органів; шкода (збиток), що є наслідком протиправної поведінки держави; причинно-наслідковий зв'язок між протиправною поведінкою держави і шкідливими наслідками.

Що стосується вини як об'єктивного елементу міжнародно-правового порушення, то у коментарі Комісії міжнародного права ООН до ст. 2 Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння зазначається, що за відсутності якої-небудь конкретної вимоги щодо елементу умислу за змістом первинного зобов'язання значення має лише діяння держави, незалежно від будь-якого наміру. Зокрема, згідно зі ст. 8 bis Римського статуту Міжнародного кримінального суду для цілей цього Статуту «акт агресії» означає застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави чи в будь-який інший спосіб, несумісний зі Статутом Організації Об'єднаних Націй.

Будь-який з таких актів, незалежно від оголошення війни, буде кваліфікуватися відповідно до резолюції 3314 (XXIX) ГА ООН від 14 грудня 1974 р. як акт агресії: а) вторгнення або напад збройних сил держави на територію іншої держави чи будь-яка військова окупація, незалежно від її тимчасового характеру, що є результатом такого вторгнення або нападу, чи будь-яка анексія із застосуванням сили на території іншої держави або її частини; б) бомбардування збройними силами держави території іншої держави чи застосування будь-якої зброї державою проти території іншої держави; с) блокада портів чи берегів держави збройними силами іншої держави; d) напад збройними силами держави на сухопутні, морські або повітряні сили чи морські та повітряні флоти іншої держави; е) застосування збройних сил однієї держави, що перебувають на території іншої держави за угодою з приймаючою державою, на порушення умов, передбачених в угоді, чи будь-яке продовження їх перебування на такій території після припинення дії угоди; f) дія держави, яка дозволяє, щоб її територія, яку вона надала у розпорядження іншої держави, використовувалася цією іншою державою для вчинення акту агресії проти третьої держави; g) направлення державою або від імені держави озброєних банд, груп та іррегулярних сил або найманців, які вчиняють акти застосування збройної сили проти іншої держави, які мають настільки серйозний характер, що це рівноцінно переліченим вище актам або її істотний участі в них⁶. Також відповідно до резолюції ГА ООН 180 (II) від 21 листопада 1947 р. геноцид «є міжнародним злочином, який тягне за собою національну та міжнародну відповідальність окремих осіб і держав», що набуло закріплення і в Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього від 9 грудня 1948 р.⁷

Міжнародно-протиправне діяння держави, як зазначалося, може бути у формі активної дії, зокрема, із застосуванням власних збройних сил, та/або бездіяльності. При цьому будь-який з цих елементів міжнародно-протиправного діяння повинен бути присвоєний державі, та будь-яке з них є порушенням міжнародно-правового зобов'язання, яке є чинними для цього суб'єкта міжнародного права в даний час.

Це положення набуло відображення як у Статтях про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, так і в судовій практиці. Зокрема, Міжнародний суд ООН у *справі щодо дипломатичного і консульського персоналу 1980 р. (справа «США проти Ірану»)* зазначив, що для відповідальності Ірану «по-перше, необхідно визначити, наскільки в юридичному сенсі відповідні діяння інкримінуються іранській державі. По-друге, слід розглянути питання про їх сумісність або несумісність із зобов'язаннями Ірану згідно з чинними договорами або відповідно до інших норм міжнародного права, що можуть бути застосовані»⁸.

Судовим прецедентом відповідальності нейтральної держави відповідно до вимог ст. 4 Гаазької конвенції про встановлення автоматичних контактних підводних мін від 18 жовтня 1907 р. стало рішення Міжнародного суду ООН

у справі щодо протоки Корфу 1948 р., відповідно до якого Албанія сплатила Великій Британії компенсацію у розмірі 843 947 фунтів стерлінгів у зв'язку із інцидентами в протоці Корфу в албанських територіальних водах за пошкодження двох кораблів Королівського флоту Великої Британії, внаслідок чого загинули й представники флоту. Виплата відповідної компенсації за вчинення матеріальних і нематеріальних збитків передбачена, зокрема, рішеннями Міжнародного суду ООН у справі Діалло («Гвінея проти Конго»), у справі «Коста-Ріка проти Нікарагуа» (2015), у справі «Конго проти Уганди» (2022) тощо.

Слід звернути увагу на те, що у своїй заяві про відкриття провадження від 26 лютого 2022 р. Україна звернулася до Міжнародного суду ООН з проханням зобов'язати РФ виплатити повну репарацію за шкоду, заподіяну внаслідок будь-яких агресивних дій РФ в Україні як щодо відповідних осіб, так і щодо економіки держави в цілому.

Держава несе міжнародно-правову відповідальність, якщо заподіяна іншому суб'єкту міжнародного права шкода є наслідком несанкціонованих дій їх офіційних органів або посадових осіб, якщо це діяння суперечить міжнародно-правовим зобов'язанням такої держави. Нормативно-правовою підставою для міжнародно-правової відповідальності є як норми матеріального характеру, що встановлюють відповідальність у конкретній галузі міжнародного права, так і норми міжнародного права, що визначають умови наявності міжнародного правопорушення, зокрема і процесуальні, які безпосередньо стосуються інституту міжнародно-правової відповідальності. Зокрема, у сфері міжнародного гуманітарного права це положення підтверджується положеннями ст. 91 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів від 8 червня 1977 р., де зазначається, що сторона, яка перебуває у збройному конфлікті, «несе відповідальність за усі дії, що вчиняються діяннями осіб, які входять до складу її збройних сил»⁹.

У цьому випадку відповідальність стосується лише порушень відповідною державою-учасницею вимог Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 р. та Додаткового протоколу I до цих Конвенцій 1977 р. Держава-учасниця, яка перебуває в конфлікті й порушує положення конвенцій або цього Протоколу, має відшкодувати спричинену шкоду, якщо для цього є підстави.

Таким чином, не сам факт шкоди є підставою для відповідальності, а відповідне протиправне діяння держави – протиправні дії або бездіяльність держави, що ведуть до невиконання або неналежного виконання її міжнародних зобов'язань. Між протиправною поведінкою відповідної держави та шкодою завжди повинен бути встановлений причинно-наслідковий зв'язок. Він має бути реальним, об'єктивним, а не випадковим. Причинно-наслідковий зв'язок дає можливість з'ясувати причетність держави до заподіяної шкоди (збитку), який став наслідком певного стану або дій. Держава не може вважа-

тися правопорушницею, якщо не встановлено причинно-наслідкового зв'язку між її діями та шкодою (збитком).

У вирішенні конкретних питань міжнародно-правової відповідальності держави важливим є визначення ступеня участі такої держави в організації і здійсненні міжнародно-протиправного діяння, зокрема, в умовах збройного конфлікту здійснення нею контролю за військовими та напіввійськовими операціями, що є актуальним для доктрини міжнародного права та міжнародної судової практики. Зокрема, міжнародною судовою практикою вироблені певні критерії втручання іноземної держави, що перетворюють неміжнародний збройний конфлікт на міжнародний. Проте єдності у визначенні таких критеріїв не існує, що створює певні проблеми у правозастосуванні.

Міжнародний суд ООН у справі про військову та воєнізовану діяльність у Нікарагуа зазначив, що для виникнення юридичної відповідальності США необхідно довести, що ця держава здійснювала ефективний контроль за військовими та напіввійськовими операціями, під час яких було вчинено заявлені порушення¹⁰. Проте Апеляційна палата МКТЮ у рішенні у «справі Тадича» не погодилась з такою правовою позицією, застосувавши до цілей кваліфікації збройного конфлікту при вирішенні питання про індивідуальну кримінальну відповідальність концепцію загального контролю, що не вимагає доказів безпосереднього керівництва з боку держави діями, що порушують міжнародне гуманітарне право. При цьому концепція ефективного контролю була охарактеризована як така, що суперечить логіці права міжнародної відповідальності та практиці держав і судових установ¹¹. Концепція загального контролю не була підтримана Міжнародним судом ООН у рішенні у справі про застосування Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього¹² та викликала дискусію серед дослідників¹³.

Вважаємо, що кожна із зазначених правових позицій судів і думок науковців щодо актуальних питань відповідальності держав і індивідів заслуговує на увагу, оскільки визначає ті чи інші елементи цієї важливої проблематики. Проте, на нашу думку, слід враховувати те, що Міжнародний суд ООН, як один з основних органів ООН, відіграє вирішальну роль при тлумаченні міжнародно-правових норм, формуванні правових позицій у сфері міжнародного правосуддя, зокрема і міжнародного кримінального правосуддя, та протидіє тенденціям фрагментації міжнародного права.

Вагомий внесок у доктрину міжнародного права щодо відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння зробили спеціальні доповідачі Комісії ООН з міжнародного права у тривалому процесі розробки Статей про відповідальність держав. Зокрема, спеціальний доповідач Комісії – проф. Гарсія Амадор зазначав, що відповідальність держави є наслідком порушення або невиконання міжнародно-правових зобов'язань, у результаті чого у держави виникає зобов'язання нести репарації за завдання шкоди. На його думку, відповідальність у міжнародному праві та в національному праві сут-

тво не відрізняються, єдиним невіршеним питанням залишається покарання, яке можливе за порушення певних міжнародних зобов'язань.

Гарсія Амадор звертає увагу на те, що доктрина міжнародного права не дає чіткої відповіді на питання, чи міжнародно-правова відповідальність є абсолютною чи винуватою. Репарації, на його думку, є наслідком порушення зобов'язку держави, які охоплюють заходи з відновлення майнового стану та принесення сатисфакції. Він здійснив спробу доповнити репарації зобов'язком держави самостійно карати особу, винну у вчиненні протиправного діяння, зокрема за аналогією до підстав та порядку, передбачених Конвенцією про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 р.

Доповідач підсумував, що відповідальність держави можливо реалізувати дипломатичними заходами або за допомогою судового розгляду. Слід зазначити, що проф. Гарсія Амадор уперше спробував систематизувати міжнародно-правову практику щодо відповідальності держави, здебільшого ґрунтуючись на розумінні відповідальності як явища внутрішньодержавного права.

Інший спеціальний доповідач Комісії міжнародного права ООН – проф. Роберто Аго вказував, що в міжнародному праві існує загальновизнаний принцип, за яким держави несуть відповідальність за неправомірні діяння. На його думку, міжнародно-правова відповідальність – це правовідносини, які виникли внаслідок вчинення міжнародного неправомірного діяння, що полягають у зобов'язуючих відносинах щодо відновлення попереднього стану чи компенсації, яка може супроводжуватися примусовими діями. Залежно від серйозності неправомірного акту, на думку цього доповідача, відрізняються його наслідки, наприклад, за вчинення актів агресії, геноциду, порушення норм *erga omnes* – держава відповідає перед усім світовим співтовариством.

Професор Роберто Аго справедливо стверджує, що відповідальність у міжнародному праві необхідно розуміти як правовідносини, які виникають унаслідок вчинення міжнародного неправомірного діяння, зміст яких полягає у відновленні стану, що існував до порушення. Також він запропонував поділяти правовідносини відповідальності на первинні та вторинні, де первинні – це відносини, пов'язані з виконанням норм міжнародного права, а вторинні – це відносини, що виникають після вчинення неправомірного акту та охоплюють правовідносини відповідальності. Цей доповідач підтримує твердження про те, що в міжнародному праві відповідальність держави за міжнародний неправомірний акт є загальновизнаним принципом міжнародного права.

Такий спеціальний доповідач Комісії міжнародного права ООН, як проф. Вільям Ріфаген, досліджуючи відповідальність держави в міжнародному праві, підтримує твердження, що вчинення міжнародного протиправного діяння породжує нові правовідносини, оскільки, на його думку, зобов'язок держави в міжнародному праві завжди (або майже завжди) є віддзеркалений правом іншої держави. Зміст відповідальності він ототожнює з репараціями, які, посилаючись на рішення у *справі Фабрика в Хожуві*, розуміє так – «репарації повинні, наскільки це можливо, відшкодувати всі наслідки незаконного

акту та відновити становище, яке б, з високою часткою ймовірності, могло існувати, якби не було допущено порушення», – що дало змогу доповідачеві деталізувати обов'язки держави-порушниці щодо відновлення попереднього стану, як-то: припинення порушення міжнародних зобов'язань, виконання зобов'язання, яке існувало до порушення, відновлення стану, який існував до порушення, та обов'язок держави притягти винних осіб до відповідальності за міжнародні злочини (*crimes de droit international*).

Вину як умову відповідальності проф. Ріфаген повністю відкидає. Окремо він звертав увагу, що відмінність між репараціями та санкціями не така вже й чітка, і спільним знаменником між ними виступає – забезпечення виконання зобов'язання, та цю конструкцію не потрібно спрощувати. Досліджуючи наслідки відповідальності, він відзначає, що порушення міжнародного права, допущене державою, не ставить таку державу поза законом та не завжди має наслідком утиск її прав. Отже, основне надбання В. Ріфагена полягає в тому, що наслідки неправомірного діяння держави він розглядав досить широко – як обов'язок відновити стан прав до порушення, що сформувало підґрунтя для майбутніх досліджень, спрямованих на удосконалення форм відповідальності, а також звернув увагу на те, що самі наслідки відповідальності мають відповідати міжнародному праву та не повинні порушувати право держави-порушника.

Спеціальний доповідач – проф. Гаетано Аранжіо-Руїз у доповіді щодо відповідальності в міжнародному праві, підтримав погляди своїх колег у питанні відповідальності держави в міжнародному праві. Зосередивши увагу на наслідках відповідальності, він зазначав, що обов'язок припинити порушення не є реторсією, а становить самостійний обов'язок держави-порушника.

Доповідач обґрунтовує, що наслідком неправомірного акту та міжнародного злочину, безумовно, є негативні наслідки для держави-порушниці. Він зробив спробу визначити, які неправомірні дії є міжнародними злочинами та з посиланням на Статут ООН наголошував, що будь-які дії, які загрожують миру та безпеці, є злочином. На цій підставі він вважав, що Рада Безпеки ООН уповноважена реагувати на загрозу безпеці миру, а відповідно застосування Радой Безпеки санкцій є логічним у структурі реалізації відповідальності, що широко заперечувалося його сучасниками, оскільки, на їх думку, Рада Безпеки ООН є органом політичним, а не правовим.

Аранжіо-Руїз підтримав необхідність створення спеціального органу, який би вирішував міжнародні спори щодо відповідальності, у формі, зокрема, арбітражу. Аранжіо-Руїз зосередився в доповіді на співвідношенні форм відповідальності, а саме: реституції, репарації та припинення міжнародного неправомірного діяння, які він виокремив у самостійну форму відповідальності, та зробив спробу обґрунтувати дії Ради Безпеки ООН, спрямовані на запобігання загрози миру та на безпеку як правовий механізм забезпечення реалізації міжнародно-правової відповідальності держав.

Професор Джеймс Кроуфорд, який був головою Комісії міжнародного права ООН, виступаючи як спеціальний доповідач, зазначив, що в основі відповідальності держав потрібно розглядати вторинні правовідносини, які визначив проф. Р. Аго, що виникають після вчинення державою неправомірного акту, незалежно від норми, яка була порушена. Він звернув увагу на те, що відповідальність у міжнародному праві виникає на підставі вчинення міжнародного неправомірного акту, відкидаючи спрочинення ним шкоди чи вини, як умов відповідальності, причому повністю заперечував проти наявності імунітету держав у міжнародному праві.

Відповідальність держав проф. Кроуфорд пов'язує тільки з актом держави, від імені якої можуть діяти органи, посадові особи та агенти, де перевищення ними повноважень не виключає визнанням такого акту дією держави, якщо вони діяли під контролем держави або їх наміром було виконувати її функції. Проф. Кроуфорд зазначає можливість притягнення до кримінальної відповідальності держави, однак вважає, що наслідки простого делікту в міжнародному праві та міжнародного злочину мають різнитися, з огляду на природу порушених норм.

Він доводить, що відповідальність настає за вчинений неправомірний акт, який, на його думку, проявляється у поведінці, яка не відповідає приписам первинних норм міжнародного права, причому готування до такого, як було зазначено в *справі Габічко-Нагурмарош*, не становить неправомірного акту. Вчений визначає прості, триваючі, складні та комплексні неправомірні акти, в основу поділу яких покладає обставини вчинення таких актів.

Слід звернути увагу на те, що Джеймс Кроуфорд, аналізуючи попередні редакції Статей про відповідальність держав, виключає випадки настання відповідальності держави за завдання шкоди особі, хоча вказує, що переважно питання відповідальності держави історично були пов'язані з завданням шкоди особі, тобто в наявності була не пряма відповідальність і тоді застосовувалися дипломатичні механізми захисту, до яких могли звертатися держави після вичерпання всіх внутрішньодержавних засобів правового захисту. Він визнає можливість настання відповідальності однієї держави за дії іншої в разі вчинення неправомірного акту внаслідок змови, співучасті чи інших спільних дій таких держав. Дослідив обставини, що виключають неправомірність дій держави, зокрема: форс-мажор, самооборону, дії, спричинені у відповідь на порушення міжнародного зобов'язання (*clear hands theory*), насуваючись на небезпеку.

Досліджуючи наслідки відповідальності держави, Кроуфорд зауважує, що головний принцип, який визнається в міжнародному праві, сформульований у *справі Фабрики Черзов*, який полягає в тому, що внаслідок порушення зобов'язань у міжнародному праві, на державу, яка порушила зобов'язання, покладено обов'язок відновити ситуацію, що існувала до порушення, і вже саме цей обов'язок залежно від виду порушення може бути у формі: припинення порушення, реституції, компенсації, сатисфакції та можливості застосування контрзаходів у разі невиконання державою своїх зобов'язань з

несення відповідальності та відмічає, що суд може застосовувати *lex specialis* щодо відновлення порушеного зобов'язання (розірвання договору).

Досліджуючи термін «потерпіла держава» (*Injured State*), Дж. Кроуфорд вказує, що хоча вживання такого терміна породжує багато суперечок, однак в разі двосторонніх, багатосторонніх відносин та в разі порушення норм *erga omnes* у кожній державі, яка має правовий інтерес у порушеному зобов'язанні, виникає право на звернення за відновленням порушеного стану. Професор Кроуфорд стверджує, що єдиним можливим способом вирішення спорів щодо відповідальності держав є звернення до міжнародного арбітражу чи суду.

Джеймс Кроуфорд у своїй доповіді відзначив, що відповідальність держави – це так звані вторинні зобов'язання, які виникають після порушення первинних міжнародних зобов'язань, передбачених нормами міжнародного права. Обґрунтовує, що наслідками відповідальності є обов'язок у визначених формах відновити права потерпілої держави, що існували до їх порушення, та зазначає, що реалізація відповідальності є справою суто судових органів.

Наукові напрацювання спеціальних доповідачів Міжнародної комісії ООН були покладені в основу Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння від 12 грудня 2001 р., що відображають сучасний погляд на відповідальність держав. Статті були сформовані на основі норм міжнародного звичаєвого права та стали їх певною кодифікацією у цій сфері правовідносин, що визначає їх юридично обов'язковими як кодифікованих міжнародно-звичаєвих норм.

Аналіз матеріалів міжнародної судової практики засвідчує, що посилання на Статті про відповідальність держав містяться в рішеннях Міжнародного суду ООН, Міжнародного трибуналу з морського права, Європейського суду з прав людини, Спеціального трибуналу по Лівану та інших органів міжнародного правосуддя. Спеціальна камера Міжнародного трибуналу з морського права (ITLOS) у своєму Консультативному висновку у справі *Гана проти Кот-д'Івуар* (2017) щодо зобов'язань держав стосовно делімітації морського кордону в Атлантичному океані («*Delimitation of the maritime boundary in the Atlantic Ocean*») звернула увагу на наявність низки положень Статей про відповідальність держав, що відображають «норми міжнародного звичаєвого права». Міжнародний трибунал з морського права 27 вересня 2017 р. у цій справі прийняв рішення на користь Гани, що уможливило надалі британській нафтогазовій компанії Tullow Oil, яка активно розвиває свій бізнес у Африці, поновити роботи щодо видобутку нафти в ганському родовищі TEN (Tweneboa-Enyenra-Ntomme) до понад 80 тис. бар. на день¹⁴.

Слід звернути увагу на те, що за правовими позиціями Європейського суду з прав людини зазначені Статті є відображенням принципів міжнародного права щодо відповідальності держав. Зокрема, у рішенні ЄСПЛ у справі *Samsonov v. Russia* (2014) зазначено, що Статті про відповідальність держав «кодифікували принципи відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння, які сформувалися в рамках сучасного міжнародного права»

[п. 45]¹⁵. У рішенні у справі *The Rompetrol Group N.V. v. Romania* (2013) Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних спорів (МЦУІС), який є одним з інституцій Групи Світового банку та членом якого Україна є з 7 липня 2000 р., відзначив, що ступінь схвалення Статей про відповідальність держав Генеральною Асамблеєю ООН і ступінь їх визнання в рамках подальшої міжнародної практики дає переконливі підстави для того, щоб використовувати ці Статті «як директивний документ для цілей винесення рішення у справі» [п. 189]¹⁶, хоча застосування цієї міжнародною організацією поняття «директивний документ» викликає запитання, оскільки таке поняття в міжнародному праві, як правило, не застосовується. На обов'язковий характер Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння вказують також інші відповідні рішення міжнародних судів, добірка яких за запитом Генеральної Асамблеї ООН, що містяться в її резолюціях, готується систематично Генеральним секретарем ООН¹⁷.

Згідно з положеннями ст. 12 Статей про відповідальність держав порушенням міжнародно-правового зобов'язання держави визнається діяння, яке не відповідає тому, що вимагається від неї цим зобов'язанням і відбувається в момент, коли держава пов'язана цим зобов'язанням. Несення відповідальності за порушення свого міжнародного зобов'язання не звільняє таку державу від обов'язку щодо виконання цього зобов'язання (ст. 29 Статей). При цьому міжнародне право передбачає міжнародно-правову відповідальність держави за шкідливі наслідки правомірної діяльності. Така відповідальність може бути пов'язана насамперед з діяльністю об'єктів підвищеної небезпеки та може наставати лише у випадках, коли держава висуває на це явну, пряму і недвозначну згоду. У разі відмови держави нести певну відповідальність питання відповідальності держави вирішуються в судовому порядку.

У доктрині міжнародного права юридичні наслідки міжнародного правопорушення призводять до міжнародно-правової відповідальності держав, що здійснюється у певних видах і формах. У разі притягнення держави до відповідальності застосовуються, як правило, такі види відповідальності, як матеріальна та нематеріальна, які на практиці нерідко можуть застосовуватись разом. Що стосується форм відповідальності держав, то Статті про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння визначають лише такі три форми відповідальності, як: реституція, компенсація і сатисфакція.

Реституція, згідно зі ст. 35 Статей, означає обов'язок відновити стан, що існував до вчинення відповідною державою протиправного діяння. Компенсація охоплює будь-який збиток, який може бути виражений у фінансовому еквіваленті, включаючи упущену вигоду, та визначає обов'язок компенсувати збитки, що не були компенсовані реституцією (ст. 36 Статей). Сатисфакція полягає у визнанні вчиненого порушення, вираженні жалю, офіційному вибаченні або іншій аналогічній формі, яка має на меті відшкодувати ті збитки, які не можуть бути відшкодовані реституцією і компенсацією; вона повинна бути пропорцій-

ною завданій шкоді і не може набувати форми, принизливої для держави-порушниці (ст. 37 Статей).

Генеральна Асамблея ООН після прийняття Комісією міжнародного права Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння продовжує відмічати, що тема відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння має величезне значення у відносинах між державами та продовжує включати до порядку денного тему відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння з метою розгляду питання про прийняття Конвенції про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння чи інші належні заходи. Те, що тривалий час з моменту прийняття Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння на універсальному рівні досі не прийнято конвенції з цього питання, свідчить про виняткову складність проблем міжнародно-правової відповідальності держав і необхідність подальших ґрунтовних наукових розвідок у цій сфері.

Висновки і пропозиції. 1. Міжнародно-правова відповідальність держав має важливе значення в практиці міжнародних відносин як ефективний інструмент досягнення миру та міжнародного правопорядку. Проте криза сучасного міжнародного правопорядку, заснованого на Статуті ООН, свідченням чого є збройна агресія РФ проти України, є одним з яскравих проявів кризи і права відповідальності держави у сфері підтримання миру і безпеки у світі.

2. Положення Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 р. значною мірою кодифікують норми міжнародного права у цій сфері праввідносин і тому можуть вважатися обов'язковими нормами міжнародного звичаєвого права, але не міжнародного договірної права.

Праввідносини відповідальності держави за міжнародні протиправні діяння поділяються на первинні та вторинні, де первинні – це відносини, пов'язані з виконанням державою норм міжнародного права, а вторинні – це відносини що виникають після вчинення державою неправомірного акту та охоплюють праввідносини відповідальності такої держави.

3. Зусилля Генеральної Асамблеї ООН щодо ухвалення універсальної конвенції з питань міжнародно-правової відповідальності насамперед з політичних причин, до цього часу не увінчалися успіхом. Отже, існує необхідність розробки та прийняття на універсальному рівні Конвенції про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння. Формування концепції міжнародної кримінальної відповідальності держави потребує подальших наукових розвідок, зокрема і в межах діяльності Комісії міжнародного права ООН.

4. Україна широко використовує міжнародно-правові інституції, насамперед судові, для захисту національних інтересів, прав та інтересів юридичних і фізичних осіб. У зв'язку з цим існує необхідність приєднання України до Європейської конвенції про імунітет держав 1972 р. і Конвенції ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власності 2004 р., а також ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду. Крім цього, важливе значення має створення міжнародно-правового судового механізму для вирішення питань відповідальності РФ за вчинення збройної агресії проти України.

1. Статут Організації Об'єднаних Націй / Представництво ООН в Україні. URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter> 2. Grotius, H. (2005). *The right of war and peace*. Indiana: Liberty Fund, Inc., 1021. 3. I.C.J. Reports. 1974. P. 452. 4. UN. General Assembly. Fifty-sixth session. Resolution 56/83. Responsibility of States for internationally wrongful acts. 2001. UN Doc. A/RES/56/83. URL: <https://documents-ddsny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N01/477/97/PDF/N0147797.pdf?OpenElement> 5. Цит. за: Доповідь Комісії міжнародного права. LIІІ сесія. Нью-Йорк, 2001. С. 53. 6. Резолюція RC/Res.6 «Злочин агресії» від 11 червня 2010 року та Додаток до неї / Офіційний сайт Міжнародного кримінального суду. URL: https://asp.icc-cpi.int/iccdocs/asp_docs/Resolutions/RC-Res.6-en.pdf 7. Конвенція про попередження злочину геноциду і покарання за нього, 9 грудня 1948 р. A/RES/260 A (III). URL: https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_155 8. I.C.J. Reports. 1980. P. 3. 9. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року / Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>. Документ 995_199 10. Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America). Merits, Judgment. I.C.J. Reports 1986, p. 14, 109, 115. 11. Prosecutor v. Tadic, ICTY (Appeals Chamber), Case No. IT-94-I «Prijedor», Judgement of 15 July 1999. 12. Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro, Judgment, I.C.J. Reports 2007, p. 405–406. 13. Cassese A. The Nicaragua and Tadic Tests Revisited in Light of the ICJ Judgment on Genocide in Bosnia. *The European Journal of International Law*. 2007. Vol.18. No. 4. P. 649–668; Moir I. The Law of Armed Conflict. *Cambridge University Press*, 2004. XIX, 306 p., p. 49; Stewart J. G. Towards a single definition of armed conflict in international humanitarian law: A critique of internationalized armed conflict. *International Review of the Red Cross*. Volume 85. Issue 850, June 2003. P. 327. 14. Market West Africa. Enlarge your sales. URL: www.westafrica.com.ua 15. European Court of Human Rights. Samsonov v. Russia. 16 September 2014. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-147336> 16. ICISID. The Rompetrol Group N.V. v. Romania. Case No. ARB/06/3. Award. 6 May 2013. 17. UN. General Assembly. Seventy-first session. Report of the Secretary-General. UN Doc. A/71/80. URL: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/71/80

References

1. Statut Orhanizacij Ob'jednanykh Nacij / Predstavnytvo OON v Ukrajinі. URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter> 2. Grotius, H. (2005). *The right of war and peace*. Indiana: Liberty Fund, Inc., 1021. 3. I.C.J. Reports. 1974. P. 452. 4. UN. General Assembly. Fifty-sixth session. Resolution 56/83. Responsibility of States for internationally wrongful acts. 2001. UN Doc. A/RES/56/83. URL: <https://documents-ddsny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N01/477/97/PDF/N0147797.pdf?OpenElement> 5. Cyt. po: Dopovidj Komisiji mizhnarodnogo prava. LIІІ sesija. Nju-Jork, 2001, s. 53. 6. Rezolucija RC/Res.6 «Zlochyn aghresiji» vid 11 chervnja 2010 roku ta Dodatok do neji. Oficijnyj sajт Mizhnarodnogo kryminalnogho sudu. URL: https://asp.icc-cpi.int/iccdocs/asp_docs/Resolutions/RC-Res.6-en.pdf 7. Konvencija pro poperedzhennja zlochynu ghenocydu i pokarannja za njogo, 9 hrudnja 1948 r. A/RES/260 A (III). URL: https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_155 8. I.C.J. Reports. 1980. P. 3. 9. Dodatkovyj protokol do Zhenevskijkykh konvencij vid 12 serpnja 1949 roku, shho stosujetsja zakhystu zhertv mizhnarodnykh zbrojnykh konfliktiv (Protokol I), vid 8 chervnja 1977 roku. Oficijnyj sajт Verkhovnoji Rady Ukrajinj. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>. Dokument 995_199 10. Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America). Merits,

Judgment. I.C.J. Reports 1986, p. 14, 109, 115. 11. *Prosecutor v. Tadic*, ICTY (Appeals Chamber), Case No. IT-94-1 «Prijedor», Judgment of 15 July 1999. 12. Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro, Judgment, I.C.J. Reports 2007, p. 405–406. 13. Cassese A. The Nicaragua and Tadic Tests Revisited in Light of the ICJ Judgment on Genocide in Bosnia. *The European Journal of International Law*. 2007. Vol. 18. No. 4. P. 649–668; Moir I. The Law of Armed Conflict. *Cambridge University Press*, 2004. XIX, 306 p., p. 49; Stewart J. G. Towards a single definition of armed conflict in international humanitarian law: A critique of internationalized armed conflict. *International Review of the Red Cross*. Volume 85. Issue 850, June 2003. P. 327. 14. Market West Africa. Enlarge you sales. URL: www.westafrica.com.ua 15. European Court of Human Rights. Samsonov v. Russia. 16 September 2014. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-147336> 16. ICSID. The Rompetrol Group N.V. v. Romania. Case No. ARB/06/3. Award. 6 May 2013. 17. UN. General Assembly. Seventy-first session. Report of the Secretary-General. UN Doc. A/71/80. URL: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/71/80

Bazov Viktor, Loza Dmytro. Some Aspects of the Concept of State Responsibility for Internationally Illegal Acts

The article examines some topical issues of the theory and practice of state responsibility for internationally illegal acts, which is of great importance in the doctrine of modern international law. Doctrinal approaches to defining the concept of internationally illegal action of the state are analyzed. The importance of codification and further development of international law in the field of responsibility of states for internationally wrongful acts is noted. It is noted that due to the systematization of doctrine and judicial practice in 2001 it was possible to substantiate the latest doctrinal definition of responsibility in international law for international illegal actions of the state, which found its implementation and enshrined in the Articles of UN Resolution 56/83 of 12 December 2001. The Articles on the Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts stipulate that every State that has committed an internationally wrongful act is liable for it. The Articles define the elements of internationally illegal actions of the state. It is noted that an internationally wrongful act of a state occurs when any conduct constituting an act or omission is a) appropriated to a state under international law; and (b) constitutes a violation of that State's international legal obligation. Thus, the illegal behavior of the state can be both active and inaction of the state. An important role in the preparation of the Articles belongs to the Commission on International Law. The scientific views of the members of the UN International Law Commission on international legal activities of states are analyzed.

Thus, the modern doctrine of the state's responsibility in international law for international illegal acts is based on the recognition of the state's illegal behavior in violation of the international legal obligations of this state under international law. Therefore, the issues of international legal responsibility of states for internationally wrongful acts need to be enshrined in the Universal International Convention on the Liability of States for Internationally Wrongful Acts, which will contribute to the progressive development of the law of international responsibility.

Key words: international law, state, responsibility, international wrongful act, doctrine.